

**07 00 09 ИСТОРИОГРАФИЯ, ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И МЕТОДЫ
ИСТОРИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ**
**07 00 09 HISTORIOGRAPHY, HISTORIC SOURCES,
METHODS OF HISTORICAL RESEARCH**

**УДК 930.85 (100) «05/...»
ББК 63.2 -1**

МАНБАЪҲОИ **Чӯразода Чамшиед Ҳабибулло,**
ТАЪРИХӢ– ОИНАИ *д.и.т., профессор, сармуҳаррири маҷаллаи «Ахбори*
РӢЗГОРИ НИЁҒОН *ДДҲБСТ. Силсилаи илмҳои гуманитарӣ»*
(Тоҷикистон, Хуҷанд)

ИСТОРИЧЕСКИЕ **Джура-заде Джамшиед Хабибулло,**
ИСТОЧНИКИ – ЗЕРКАЛО *д.и.н., профессор, главный редактор журнала*
ЖИЗНИ ПРЕДКОВ *«Вестник ТГУПБП. Серия гуманитарных наук»*
(Таджикистан, Худжанд)

HISTORIC SOURCES AS A **Djurazade Djamshed Khabibullo,**
MIRROR OF ANCESTORS` *Dr. of History, Professor, editor-in-charge of the journal*
LIFE *«Bulletin of TSULBP. Series of Humanitarian Sciences»*
(Tajikistan, Khujand)
E-MAIL: *juraboev.jh@gmail.com*

Калидвожаҳо: *сарчаишаҳои хаттӣ, асарҳои таърихӣ, таърихи Аморати Бухоро, сайёҳон ва ховаришиносони рус, муҳаққиқони тоиқилобии русзабон.*

Мақола ба таҳлили сарчаишаҳо ва адабиётҳои илмӣ ба таърихи Аморати Бухоро дар нимаи дуюми асри XVIII – аввали асри XIX бахшида шудааст. Таърихи аморати Бухоро тавачҷӯҳи олимони соҳаи таърих, шарқишиносон, сайёҳон ва амалдорони русу гарбро ба худ ҷалб намудааст. Муаллиф зимни баррасии масъала асарҳои муаллифони мухталифро, аз қабили Флорио Беневенӣ, Филипп Ефремов, Т.С.Бурнашев, Э.А.Эверсман, Е.К.Мейендорф, А. Борнс, П.И.Демезон ва И.В.Виткевич, П. Савелиев, К. Бутенев, П.И. Неболсин, А.И.Глуховский, А. Вамберй, Н. Хаников ва дигаронро мавриди таҳлили илмӣ қарор додааст. Саҳми онҳоро дар омӯзиши шароитҳои табиӣ, вазъи иҷтимоӣ сиёсӣ ва иқтисодӣ, рушди маорифу фарҳанги аморати Бухоро инъикос намудааст.

Ключевые слова: *письменные источники, исторические произведения, история Бухарского эмирата, русские путешественники и востоковеды, русские и западные дореволюционные исследователи*

Статья посвящена анализу письменных источников и исторических трудов, посвященных истории Бухарского эмирата второй половины XVIII – первой половины XIX вв. История Бухарского эмирата привлекала внимание русских и западных исследователей-историков и востоковедов, а также путешественников и государственных деятелей разного уровня. Автор статьи исследовал труды Флорио Беневени, Филиппа Ефремова,

Т.С.Бурнашева, Э.А.Эверсмана, Е.К.Мейендорфа, А. Борнса, П.И.Демезона, ва И.В.Виткевича, П. Савельева, К. Бутенева, П.И. Небольсина, А.И.Глуховского, А. Вамбери, Н. Ханыкова и др., посвященные истории Бухары. Раскрыт вклад исследователей в изучение природы, общественно-политической обстановки, экономической и культурной жизни Бухарского эмирата.

Key words: *written sources, historical works, the history of Bukhara emirate, Russian travellers and Orientalists, Russian and Western pre-revolutionary explorers*

The article presents an analysis of written sources and historical works dwelling on the history of Bukhara emirate referring to the period of the XVIII-th – the first half of the XIX-th centuries. The history of Bukhara emirate attracted the attention of Russian and Western explorers – historians and Orientalists; travellers and state votaries of different levels appertaining to this category as well. The author of the article has analyzed scientifically the works of the scholars devoted to the history of Bukhara. Among them we find the names of Florio Benevini, Philippe Yefremov, T.S. Burnashev, E.A. Eversman, Ye.K. Meyendorf, A. Borns, P.I. Demezonov, I.V. Vitkevich, P. Savelyev, K. Butenev, P.I. Nebolsin, A.I. Gluhovsky, A. Vamberi, Khanykov et alia. The author of the article discloses a contribution of the researchers into the studies of nature, social-political atmosphere, economical and cultural life of Bukhara emirate.

Дар таърихшиносии русӣ ва аврупоӣ мавзӯоти асосии таҳқиқоти илмӣ доир ба таърихи хонигарии Бухоро ташаккул ёфтааст. Муаллифон дар аксари мавридҳо кӯшидаанд, ки рӯйдоду далоилро мустақилона, ба ҳайси шоҳиди ҳодисаҳои руҳдод таҳқиқу таҳлил карда бошанд. Асарҳои муаллифони русизабон дар ҷодаи пажухиши таърихи сиёсӣ, ҳаёти иҷтимоӣ иқтисодӣ ва фарҳангии хонигарии Бухоро дар давраи ҳукмронии хонадони Манғит муҳим маҳсуб мешаванд.

Дар байни сарчашмаҳо «Релятсия аз Бухоро»-и Флорио Беневинӣ мақоми хосае дорад. Сафорати Флорио Беневинӣ ҳамонро пас аз он созмон дода шуд, ки Петри I (1682-1725) дар моҳи октябри соли 1717-ум аз забони казак Аҳмадови тотор, ки то он замон дар дастаи А. Бекович-Черкеский (ин нафар соли 1717 кушта шудааст) хизмат менамуд ва аз марги муфочо ба амри тасодуф ҳалосӣ ёфта буд, ғоҷиҳои пурдаҳшати оқибати сафари дастаи экспедициониро ба Хева шунид.

Сафорати Флорио Беневинӣ дар Бухоро умуман сеюним сол (аз 6 ноябри соли 1721 то 8 апрели соли 1725) қарор гирифт ва дар хусуси кишвар, аз ҷумла оид ба вазъи сиёсии хонигарии Бухоро маводи бойи далелнок ҷамъ намуд, ки онҳоро чи дар сурати номаи саркушод ва чи тариқи рамз (маълумоти дорои табиати иқтисодӣ ва ҳарбӣ) ба Санкт-Петербург равона месохт.

Ба Беневинӣ супориш шуда буд, ки сохтори сиёсӣ ва рӯзгори иқтисодии хонигарии Бухоро ҳарчӣ муфассалтар инъикос карда бошад. Дар дастуроти Петри I аз 13-уми июли соли 1718 таъкид мегардид, ки «дар роҳ, бахусус дар мулки хони Бухоро тамоми маконҳо, бандарҳо, шаҳрҳо ва истехкомҳо, инчунин он ки ба баҳри Хазар кадом обҳо мерезанд, таҳти мушоҳида қарор бигиранд». Беневинӣ масъул буд, ки барои бо хони Бухоро шартномаи иттиҳоди дифоӣ бастан кӯшиш намояд. Ҷамчунин ба сафорат супурда шуда буд, муқаррар бисозад, ки муносибатҳои байниҳамдигарии Бухоро бо туркон, Эрон, Хева дар кадом сатҳ қарор доранд, вазъи сиёсӣ дар навоҳии наздисарҳадӣ ҷи гуна аст, имконоти ҳарбии давлатҳои номбурда

аниқ намуда ва танҳо пас аз анчоми амалҳои мазкур ба хон ёри ҳарбӣ пешниҳод гардад, яъне барояш гвардияи русӣ манзур карда шавад. Бар ӯҳдаи сафорат инчунин муқаррар кардани вазъи тичорати берунӣ ва дохилӣ ва дурнамои муносиботи тичоратӣ бо Русия вогузор гардида буд.(1,с.57)

Сафорати Флорио Беневинӣ ба Бухоро барои ҳарчӣ васеътар гардидани доираи маълумот оид ба вазъи иҷтимоию иқтисодӣ ва сиёсии хонигарӣ дар асри ХУ111 мусоидат намуд(10, с.51).

Яке аз саёҳатҳои ғароибӣ русӣ ба Осиеи Марказӣ саёҳати маҷбурии Филип Сергеевич Ефремов ба шумор меравад, ки ӯ соли 1774 аз тарафи қазокҳо асир гирифта шуда буд. Сипас ӯро ба сифати ғулом ба Ғафурхоҷа фуруҳтанд, ки бо корвон ба Бухоро мерафт. Ӯ ғуломро ба домоди худ атолик Дониёл-бий (1758-1785) пешкаш намуд ва Ефремов назди ин амалдор хизмати ҳарбӣ ба ҷо оварда, сарбозони хониро асрори чанг омӯхта, дар бисёр юришҳои ҳарбӣ ширкат карда, ба унвони ҳарбии юзбошӣ сазовор гардида буд.(10, с.51)

Тафсилоти саёҳати ӯ таҳти унвонҳои мухталиф се қарат (солҳои 1786, 1794 ва 1811) нашр шуда буданд. Чопи сеум, ки тариқи донишгоҳи Қазон бо пешгуфтори магистри илмҳои таърих П. Кондиоров ба сомон расонида шудааст, аз ҳама муқаммал мебошад. Қаламдоди саёҳати мазкур аз ду қисмат иборат аст. Дар қисмати аввал дар хусуси ҳуди саёҳат суҳан ронда мешавад, муаллиф дар қисмати дувум маълумотро дар хусуси кишварҳои дидааш манзур месозад(10, с.52).

Ефремов дар китоби худ Бухоро, рӯйдодҳои сиёсӣ ва ташкили кӯшунро тасвир менамояд. Ӯ ҳамчунин баъзе маълумотро дар бораи хонҳо хабар дода, хатсайрҳо ва ҳатто рӯихати 625 адад «вожаҳои бухорӣ»-ро манзур месозад. Маълумоти Ф. Ефремов хангоми омӯзиши таърихи сиёсии Бухоро аҳамияти калон дорад. Ӯ нахустин сайёҳи русе буд, ки муддати тӯлонӣ дар Бухоро мезист ва дар бораи тоҷикон маълумоти арзишманда додааст(22; 23).

Аз саёҳатҳои анҷомдода дар нимаи аввали асри XIX ба Бухоро мусофирати афсари ширкати Ост-Инд Александр Борнсро қайд намудан арзанда мебошад, ки номбурда саёҳаташро батафсил қаламдод кардааст ва он дар Лондон дар се мусаввада ва баъдтар дар Русия ҳам ба забони русӣ интишор карда шудааст.(11)

Аз саёҳатҳои замони то тасарруфи Осиеи Марказӣ аз ҷониби миссияи муҳандисони кӯҳӣ Бутенев ва Богославкий, ки соли 1840 бо раҳнамоии ховаршинос Н. Хаников ва табиатшинос А. Леман ба тамошои Бухоро муяссар шуда буданд; (9; 38) сафари ба Бухоро ва Хева анҷомдодаи Н.П.Игнатйев ба сифати роҳбари сафорат, ки ба ҳайати он ховаршинос Лерх шомил буд ва ниҳоят саёҳати олими венгер Арминий Вамберй, ки дар сурати дарवेशи турк ба Осиеи Марказӣ соли 1863 ташриф оварда буд, аз ҳама пурарзиш маҳсуб мешаванд.

Асари муаллифаш номаълуми нимаи дуҷуми асри XVIII «Маълумот дар бораи Бухоро» мароқи муайяне бармеангезад.(28)

Дар ибтидои солҳои 80-уми асри XVIII ба Бухоро амалдори рус М. Бекчурин ташриф фармуд, ки барояш тариқи бавосита ба даст овардани баъзе ахборот оид ба хонигарии Бухоро муяссар гардид(24).

Сайёҳи рус Т.С.Бурнашев, ки соли 1794 ба зиёрати Бухоро расида буд, дар бораи хонигарии Бухоро маълумоти гаронқадре мерос гузоштааст. Ӯ ба вазъи хоҷагии кишоварзӣ ва молиявӣ таваҷҷуҳи хосса зоҳир намудааст. Маълумоти Т. Бурнашев доир ба сикказании пул, сохтани тўпҳо ва ҳолати феълӣ тичорат бисе пурқиммат

маҳсуб мешаванд. Ҳамчунин диққати Бурнашев ро рӯзгори сиёсии Бухоро низ мекашад(13).

Ба рушду такомули ховаршиносии рус сафорати А.Ф.Негри, ки ба хонигарии Бухоро солҳои 1820-1821 расман ташриф оварда буд, таъсири назаррасе карда тавонист. Пешорӯи сафорати Негри бар замми ҳарчӣ бештар раванқ бахшидани тичорати миёни давлатҳо инчунин вазифаҳои омӯзишу баррасии захираҳои табиӣ, амирони хонагириҳои осиемиёнагӣ, муносибатҳои эшон байни ҳамдигар ва гузашта аз ин бо Афғонистон, Эрон ва империяи Усмонӣ, вазъияти феълӣ дар ин мамолик ва Ҳиндустони Шимоли, дар бобати имконоти киштигардӣ тавассути Сирдарё ва Аму гузошта шуда буданд. Ба ҳайати сафорат табиатшинос Э.А.Эверсман, капитани ситоди генералии гвардиягӣ Е.К.Мейендорф, поручики ситод В.Д.Волховский, поручик аз қисми квартирмейстерӣ Тимофеев, муҳандисони корпуси алоҳидаи Оренбург- подпоручикҳо Тафаев ва Артюхов фаро гирифта шуда буданд(29, с.5-6).

Соли 1826 дар Париж Е. Мейендорф китоби «Саёҳат аз Оренбург ба Бухоро»-ро ба забони фаронсавӣ интишор намуд. Ӯ дар китоби худ ба таҳлили вазъии иқтисодии хонигарии Бухоро эътибори хосае дода буд. Ба андешаи Е. Мейендорф, кишоварзӣ сарчашмаи муҳимтарини даромади аҳолии Бухоро маҳсуб мешавад. Маълумот ва хулосаҳои Мейендорф дар хусуси ҳолати савдои дохилӣ ва рушду такомули ҳунармандӣ арзиши баланд доранд. Е.Мейендорф инчунин савдои берунаи Бухороро бо мамолики дигар мавриди баррасӣ қарор медиҳад. Ӯ дар бобати ояндаи такомули муносибатҳои тичоратии Осиеи Марказӣ ва Русия махсус таваққуф менамояд. Ба андешаи мавсуф «Тичорати барои Бухоро аз ҳама муҳимтарин ин ҳамон хоҳад буд, ки бо Русия пеш гирифтааст...»(29,с.120). Е.Мейендорф таҳлили амиқи режими сиёсии аморати Бухороро манзур месозад. Китоби Е. Мейендорф дар таърихи омӯзиши Осиеи Марказӣ, аз ҷумла аморати Бухоро давраи набе боз месозад. Асари номбурда дар ховаршиносии русӣ тадқиқоти нахустини доманадори вазъияти иҷтимоию иқтисодӣ ва ва сиёсии хонигарии Бухоро ба шумор меравад.(2,с.30)

Узви дигари сафорат Э.А.Эверсман ба захираҳои табиӣ, олами рустанӣ ва ҳайвоноти Бухоро эътибори алоҳида зоҳир намуд. Ӯ инчунин масоили иқтисодӣ, фарҳанг ва урфу одати сокинони маҳалро мавриди баррасӣ қарор дод(2,с.30). Иншоӣ рӯҳонӣ Будрин ҳам муҳимтарин маълумотро оид ба ҳаёти сиёсии аморати Бухоро фаро гирифтааст.(12, с.160-163)

Дар хусуси таърихи муборизаи англисӣ- русӣ дар бозорҳои Осиеи Марказӣ сарчашмаи арзишманд навиштаҳои сайёҳони англисӣ ва русӣ маҳсуб мешаванд, ки ин кишварро дар тӯли солҳои 1830 ва ибтидои 1840 зиёрат кардаанд. Аз ҷумлаи онҳо «Саёҳат ба Бухоро»-и А. Борнсро (1805-1841) ёдрас метавон кард (11). Дар ин китоб ба хонигарии Бухоро барои раванқ бахшидани савдои транзитии байни Аврупо ва Осиеи Мақоми бузург дода шудааст. Аз ҷониби Борнс масъалаи роҳҳои тичоратии Осиеи Марказӣ ба ҳайси омили асосии рақобати англисӣю русӣ дар бозорҳои ин минтақа арзёбӣ карда мешавад.

А. Борнс Осиеи Марказиро бо нияти иқтишофӣ (разведка) дар ибтидои солҳои 30-уми асри XIX саёҳат карда буд. Ӯ бо унвони лейтенант дар ширкати Ост- Индия машғули хизмат буд ва баъди ба ҷо овардани саёҳат дар саросари Ҳиндустон дар ибтидои солҳои 30-юм ба Бухоро роҳӣ гардид. А.Борнс сарнавишти ғамангези пешиниёро ба инобат гирифта, хештанро дар ҳама ҷо «сайёҳи танҳоғард» муаррифӣ менамуд: дар шиносномааш ба забонҳои франсавӣ, англисӣ ва форсӣ ӯ «капитани

армияи британӣ» қаламдод карда мешуд, ки «роҳи бозгаштро ба Аврупо пеш гирифтааст». (Дар асл бошад, сафари ӯ хислати разведкавӣ дар зимма дошт(11).

А.Борнс таассуроти ҳештанро дар китоби «Саёҳат ба Бухоро : хикоя дар бобати шино бо дарёи Ҳинд аз баҳр то Лаҳор бо ҳадяҳои шоҳи британӣ ва ҳисобот дар бораи саёҳат аз Ҳиндустон ба Кобул, Татаристон ва Эрон, ки бо амри Ҳукумати олии Ҳиндустон дар солҳои 1831, 1832 ва 1833 ба анҷом расонида шудааст» қаламдод кардааст. Таҳти вожаи «Татаристон» аморати Бухоро дар назар дошта шуда будааст. Ин асари сецилда бо забони русӣ соли 1848 ба таъби расонида шуда буд.(11) Дар китоб маълумоти зарурӣ оид ба ҷуғрофияи таърихии Осиёи Марказӣ, аз ҷумла дар хусуси водии Ҳисор ва Бадахшон оварда шудаанд. А. Борнс дар бобҳои IХ- XI китоб ташифи худро ба Бухоро муфассал иншо кардааст. Китоб дар бобати сохтори давлатии аморати Бухоро , қори дастгоҳи идоракунии, системаи маъмурияти маҳаллӣ, заминдорӣ ва усулҳои истифодабарии замин, мухтассоти Кувваҳои мусаллаҳ ва қобилияти мудофиавӣ, имконоти сафарбарии ҳарбӣ, идоракунии қўшун ва таъминоти ақибгоҳи он маълумоти зарурӣ медиҳад. Борнс ҳамчунин дар бораи соқинони Бухоро, симои меъморӣ шаҳр, сару либос, урфу одатҳои бухориён, дар бобати вазъи ҳуқуқии яҳудиён, ҳиндуҳо ва мардумони дигари маскунӣ ин маҳал, дар бобати вазъи тичорат (савдои ғуломон ҳарчӣ муфассалтар шарҳ дода мешавад), дар хусуси якҷанд мулоқоташ бо вазир- қўшбегӣ, дар бобати зиёрати мазори Баҳоваддини Нақшбанд ва ғайраҳо маълумоти пурқиммат манзур менамояд.

Дар солҳои 30-юми асри XIX афзудани шумораи сафорат ва миссияҳои дипломатии русӣ дар Бухоро баръло ба назар мерасад(2,с.34).

Дар сафарномаҳои П.И.Демезон ва И.В.Виткевич оид ба таърихи хонигарии Бухоро маълумотҳои гаронбаҳое оварда шудаанд. П.И.Демезон дар қайдҳои ҳештан дар хусуси вазъи сипоҳ ва тичорати хонигарии Бухоро нақл менамояд. Демезон қўшиш ба ҳарч медиҳад, ки нафақат манзараи муфассали ҳолати сиёсӣ, иҷтимоию иқтисодии Бухороро тасвир бисозад, балки гузашта аз ин сабабҳои баъзе мухтассоти пешрафти Бухороро муқаррар бикунад ва доир ба ин ҳама ба ҳукумати ҳештан тавсияҳои иртиботдошта бидиҳад. Замони саёҳати ӯ солҳои 1833-1837-ро фаро мегирад(35, с. 143).

Ҳамчунин «Сафарномае, ки тибқи нақли баталйони оренбургии №10 прапоршик Виткевич дар хусуси мусофирати ӯ ба Бухоро ва бозгашт таҳия шудааст» ба аҳамияти қалон молик мебошад. Замони саёҳат моҳи ноябри соли 1835 ва апрели соли 1836 аст. Сафарномаро дар асоси нақли Виткевич В.И. Дал сабт кардааст. Виткевич манзараи ҳақиқии вазъи сиёсӣ ва иҷтимоию иқтисодии Бухороро манзур месозад.(35,с.143)

Дар солҳои 30-юми асри XIX дар ҷодаи омӯзиши Бухоро ховаршиноси машҳури рус П. Савелйев саҳми сазовор гирифтааст(34, с.464-465). Дар солҳои 40-уми қарни маъмур бошад, асарҳои сайёҳ ва адиби рус Е.П. Ковалевский шўҳрати қалон касб намуданд(27, с.122-124).

Сафорати муҳандиси қўхӣ ва дипломати рус К.В.Бутенев ба Бухоро ба аҳамияти қалон молик мебошад. Дар соҳаҳои табиат ва ҷуғрофия як зумра тадқиқоти илмӣ ба сомон расонида шуда буданд. Дар ин ҷода қорҳои анҷомдодаи табиатшинос А. Леман ва ҳуди К. Бутенев хеле назаррас маҳсуб мешаванд(14). Аз ҷумла аз ҷониби К. Бутенев сафарнома «Дар бораи тичорат дар Бухоро бо тиллои исрофқоронаи русӣ» мурағтаб гардида буд, ки дар он маълумот дар бобати ба роҳ мондани савдо бо

бозаргонони бухорӣ бо тиллорезаҳо аз конҳои Урал ва тавассути гумруки Троицк ба ҳудуди Бухоро ворид кардани он дода шудааст (36, с.371-374).

Самараи бениҳоят муҳими сафорат кори анҷомдодаи ховаршинос Н.В. Хаников ба шумор мерафт (38). Аҳамияти асари зикршударо Д.Ю.Арапов ба тариқи зайл муқаррар кардааст: «Аз ҷониби ӯ (яъне Хаников Н.В.) бори нахуст асари хулосавӣ дар бобати хонигарии Бухоро ба забони русӣ ба вучуд оварда шуд, ки дар он маълумот дар бораи шароитҳои табиӣ, вазъи иҷтимоӣ сиёсӣ ва иқтисодӣ, рушди маорифу фарҳанг ҷой доштанд; дар он Хаников натиҷаҳои тадқиқоти пешиниёнашро баъди таҳлили ҷиддӣ ба қор бурд, инчунин маводи фаровони мушоҳидаҳои шахсӣ ва маълумоти сарчашмаҳои ҳаттиро истифода намуд» (2, с.37). Қисмати аввали асар тасвири ҳудуд, харитасозӣ ва шароити табиӣ хонигарии Бухоро дарбар мегирад. Дар асари худ Хаников масоили ҳайати этникии аҳолии Бухоро ҳамаҷониба таҳлил мекунад. Н.Хаников вазъи иҷтимоӣ- иқтисодӣ ва сиёсии хонигарии Бухоро, аз ҷумла масъалаҳои ҳолати заминдорӣ ва моликияти замин, ҳунармандӣ, савдои дохилию берунро амиқ баррасӣ менамояд. Маълумоти пешниҳодкардаи ӯ дар ҳусуси дастгоҳи ходимони давлатӣ хеле мароқангез ба ҳисоб меравад. Муаллиф усулҳои ба даст овардани амалу вазифаҳои олиро дар қаламрави хонигарӣ ошқор сохта, дар бобати роҳу равишҳои омӯзиш дар мактабу мадрасаҳо маълумотҳои аҷибе пешниҳод менамояд, лекин дар айни замон дар бобати табақабандии ҷамоаи Бухоро, оид ба он гурӯҳҳои иҷтимоӣ, ки унсурҳои сохтори иҷтимоӣ ҷамъият ба шумор мерафтанд, ҷизе намегӯяд.

Дар солҳои 50-уми асри XIX олимони рус ба масъалаҳои вазъият ва дурнамои инкишофи муносибатҳои тиҷоратӣ ва иқтисодии байни Русия ва Бухоро эътибори қалон медиҳанд.

Ба ин соҳа асарҳои иқтисодшиноси шинохтаи рус П.И. Неболсин (31) ва уламои рус А. Семенов (37) ва В.Долинский (21) бахшида шудаанд.

Дар солҳои 60-уми асри XIX аксарияти муҳаққиқони рус ба масъалаи барқарор сохтани вассалии Русия бар болои Бухоро ва ғайбашавии сиёсати иқтисодии Русия дар ин кишвар тавачҷӯх зохир намуданд. Дар ин бобат асарҳои иштирокчиҳои сафорат полковник Н.П.Игнатйев ба Бухоро дар соли 1858, афсар Н. Г.Залесов (25), полковник ва соҳибқор А.И.Глуховский (17) ба аҳамияти қалоне молик ҳастанд. Барои тадқиқоти пешгирифтаи мо қайдҳои мураттабкардаи Н. Игнатйев бисе пураарзиш ба ҳисоб мераванд. Дар онҳо маълумоти васеъ оид ба ғайбашавии миссияи сафирони русиягӣ дар Хева ва Бухоро манзур намуда, тартиби қабули сафирон аз ҷониби амалдорони хонигарии Бухоро дақиқан тасвир карда шудааст. Маълумотҳои муаллиф дар бобати мафкураҳои маҳаллӣ ва урфу одатҳои мавҷуда, дар бораи муносибат бо сафирони хориҷӣ, инчунин оид ба бор додан- қабули расмии сафирон аз тарафи аз тарафи амир хеле мароқовар мебошанд (30).

Дар бобати омӯзиши аморати Бухоро ховаршиноси намоёни рус профессор В.В. Григорйев- намояндаи самти академӣ дар ховаршиносии рус ҳиссаи босазо дорад. Номбурда дар соли 1861 «Қайдҳои Мирзо Шамси Бухорӣ»-ро ба таъби расонид (18).

Ба Бухоро соли 1863 табиатшиносии номи мачорӣ А. Вамберй дар шамоили ҳочии мусалмон ташриф овард. Ӯ дар китобҳои худ дар бобати табиат, таърих, ҷуғрофия ва урфу одати сокинони Бухоро ва тамоми Осиёи Марказӣ маълумотҳои пурқиммате пешкаш менамояд (15; 16). Маводҳои ғункардаи ӯ асосан ба қавмҳо ва

сокинони шаҳр, ба ҳунар ва тичорат, ба соҳаи иқтисодиёт, хусусиятҳо ва шартҳои савдои ғуломон ва амсоли инҳо бахшида шуда буданд.

Аз ҷиҳати мавзӯ ва мундариҷа китобҳои А. Вамберӣ бо маълумотҳои таснифкардаи Н. Хаников шабеҳ мебошанд. Лекин дар тафриқа аз Н. Хаников сайёҳи маҷорӣ А. Вамберӣ бо роҳи таҳлили қисӣ ҳайатҳои иҷтимоӣ, гурӯҳҳои этникӣ, ҷой ва макоми эшонро дар ду хониғарӣ- Бухоро ва Хева ба тасвир мекашад.

Дар солҳои 70-уми асри XIX, баъди барқарор гардидани вассалии Русия бар болои Бухоро муҳаққиқони рус ба омӯзиши боигариҳои табиӣ ва иқтисодӣ, ба ҳолати системаи идоракунии ва муносиботи байниҳамдигарии Бухоро ва Русия бештар эътибор меодагӣ шуданд. Дар ин ҷода корҳои анҷомдодаи олимони рус В.В. Радлов¹ ва А.П.Федченко², сайёҳ ва муҳаққиқ Н.Ф. Петровский³, табиатшиноси рус А.Л.Кун⁴, сайёҳ ва дипломати рус Н. Стремоухов⁵, муҳаққиқи намоёни Туркистон Л.Н.Соболев⁶, олим А.П. Хорошхин⁷, ҷуғрофидон ва мардумшиноси рус Н.А. Маев⁸ басо ҷолиби диққат ба шумор мераванд.

Таҳқиқоти олимони рус, сайёҳон ва амалдорони давлатӣ дар солҳои 80-90-уми асри XIX асосан хислати амалӣ доштанд ва дар онҳо дурнамои инкишофи муносибатҳои иқтисодии байни Русия ва Бухоро баррасӣ мешуд.

Дар байни корҳои илмӣ дар бораи Бухорои ибтидои асри XX навиштаҳои афсари шохӣ ва публитсисти минбаъда Д.Н.Логофет бештар аз ҳама диққатрабо маҳсуб мешавад. Дар қори Логофет ба инкишофи иҷтимоӣ иқтисодии минтақаҳои аморати Бухоро эътибори хосса дода шудааст. Муаллиф ба сохтори маъмури ва системаи андози кишвари омӯхташаванда басе батафсил даҳолат менамояд.

Ҳамин тариқа, дар асрҳои XVIII-XIX ба таҳқиқи таърихи хониғарии Бухоро ҳоваршиносони аврупоӣ, сайёҳон, миссионерҳои ҳарбӣ, кишваршиносон ва таърихдӯстон машғул гардидаанд. Корҳои муҳаққиқони русзабон асосан дар партаву қаринаи сиёсати колониалии Русияи подшоҳӣ дар Осиёи Марказӣ мураттаб карда мешуданд ва табиист, ки ба манфиати Русияи подшоҳӣ хизмат менамуданд. Лекин муаллифон дар аксари маврид кӯшиш ба ҳарч меоданд, ки рӯйдоду ҳодисаҳоро бо камоли муҳторият, ба ҳайси шохидони воқеот тасвир ва баррасӣ бикунанд. Бинобар

¹Радлов В.В. Очеркҳои водии Зарафшон: ЗИРГО доир ба шӯъбаи мардумшиносӣ.- СПб., 1880.- Ҷ. 6.

²Федченко А.П. Саёҳат дар Туркистон. М.-1950.

³Лунин Б.В., Петровский Н.Ф. Историографияи фанҳои ҷамъиятӣ дар Ёзбекистон.- Тошканд, 1974.- с. 277- 286.

⁴Кун А.Л. Оинҳои бухорӣ. Қайдҳо дар бобати тартиби ситонидани хирочи замин// Ведомостҳои туркистонӣ.-1873.-№32; Боз ҳуди ӯ: Очеркҳои бекиғарии Шаҳрисабз: қайдҳои ИРГО оид ба шӯъбаи мардумшиносӣ,-СПб.,1880.-Ҷ.6.-с.233-237.

⁵СтремоуховН. Сафар ба Бухоро.// Паёми русӣ.-1875.-№6.

⁶Соболев Л.Н. Маълумоти ҷуғрофӣ ва оморӣ дар бораи округи Зарафшон:/ Қайдҳои ИРГО оид ба шӯъбаи омор.- СПб., 1874.- Боз ҳуди ӯ: Таърихи навтарини хониғариҳои Бухоро ва Кӯканд// Ведомостҳои туркистонӣ.-1876.-№26,27,28,30.

⁷Хорошхин А.П. Қайдҳо дар бобати зақот дар хониғарии Бухоро: Маҷмуи мақолаҳои оид ба кишвари Туркистони Хорошхин.- СПб.,1876.

⁸МаевН.А. Очеркҳои хониғарии Бухоро.- СПб., 1879, МСТК, барориши V.

ин, маълумоти манзуркардаи эшон барои таҳқиқи таърихи давраи феодалии пасини Бухоро хеле муҳим ба шумор мераванд.

Дар ҳисоботҳо, ёддоштҳо, маълумотномаҳои оморӣ, бозёфтҳои илмии муҳаққикони руси давраи колониалӣ (асосан сайёҳон, ҳарбиён, амалдорон ва олимони ба Осиёи Марказӣ роҳишуда) Ф.И. Лобисевич, Д.Н.Логофет, А.И.Глуховский, А.Д.Гребенкин, П.Л. Гроссул-Толстой, М.В. Грулев, Ф.Ф.Мартенс, В.Долинский, А.Ф.Костенко, А.Е. Снесарев, Л.Н.Соболев, Н. Стремоухов, М.А. Терентьев, В.Л.Вяткин, П.П.Шубинский, Энпе ва дигарон⁹ баъзе масъалаҳои ҷойгиршавии

⁹Логофет Д.Н. Кишвари беҳуқуқӣ: хонигарии Бухоро ва ҳолати кунунии он.- СПб., 1909; Боз ӯ: Хонигарии Бухоро таҳти васояти русӣ.- СПб., 1911.-Ҷ. 1-2.Логофет Д. Н. Хонигарии Бухоро таҳти васояти русӣ.- СПб., 1911, ҷ. 1.-с.340; Боз ҳуди ӯ: Кишвари беҳуқуқӣ: хонигарии Бухоро ва ҳолати кунунии он.- СПб.: Наш. Березовский В. –СПб., 1909.-с. 239; Лобисевич Ф.И. Ҳаракати рӯзафзун дар Осиёи Марказӣ дар ҷодаҳои тичорат ва дипломатию ҳарбӣ.- СПб., 1900.- с.206.; Глуховской А.И. Қайд дар бобати аҳамияти хонигарии Бухоро барои Русия ва дар бораи зарурати қабул намудани тадбирҳои қатъӣ бахотири ҷорӣ намудани таъсири мустаҳкамӣ мо дар Осиёи Марказӣ.- СПб., 1867; Боз ҳуди ӯ: Асорат дар Бухоро.//Маъюби русӣ.- 1868.- №97-100; Гребенкин А. Д. Шачараи сулолаи манғитӣ.// Мавод барои омори кишвари Туркистон.- СПб., 1874, Барориши 111; Гроссул- Толстой П.Л. Самараҳои силоҳ ва сиёсати русӣ дар Осиёи Марказӣ.- Одесса: Дар нашр. бародарон Гроссул- Толстойҳо, 1871.// http://militera.lib.ru/h/grossul_tolstoy_p1/03.html; Грулев М.В. Мурукабати Русия ва Англия дар Осиёи Марказӣ.- СПб., Нашр. Березовский, 1909.- с.380; Мартенс Ф.Ф. Русия ва Англия дар Осиёи Марказӣ.- СПб, 1880.- с.91; Добромислов А.И. Тошканд дар гузашта ва ҳозира: очерки таърихӣ. Барориши 1-4.-Тошканд, 1912, У1, 11, с. 520; Долинский В. . Дар бораи муносибатҳои Русия ва мулкҳои осиймиёнағӣ ва дар бобати сохтори дашти осиймиёнағӣ.- СПб., 1865, с. 577; Костенко А.Ф. Кишвари Туркистон. Таҷрибаи ташреҳи ҳарбӣ- омории округи ҳарбии Туркистон. Ҷ.111.- СПб., 1880; Боз ҳуди ӯ: Саёҳати миссияи русӣ ба Бухоро дар соли 1870 бо хатсайри аз Тошканд то Бухоро// Мачмуаи туркистонӣ.- СПб 1871.- /Ҷ.32. с. 239-248; Боз ҳуди ӯ: Осиёи Марказӣ ва ба он воридшавии шаҳрвандии русӣ.- СПб., 1870; Снесарев А.Е. Ҳиндустон ҳамчун омили асосӣ дар масъалаи осиймиёнағӣ.- СПб., 1906, с.183; Соболев Л.Н. Таърихи навтарини хонигарии Бухоро ва Қўқанд// Ведомостҳои туркистонӣ.-1876.- №26, 27,28-30; Стремоухов Н. Сафар ба Бухоро// Паёми русӣ.-1875.-№6; Терентьев М.А. Русия ва Англия дар мубориза барои бозор//Ведомостҳои туркистонӣ.-1897.- №61-64; Боз ӯ: Округи Қаршӣ. Дар он сомон додани сипоҳ ва рӯйдодҳо дар давраи солҳои 1215-1217 (1800-1803)// Аҳбороти шўъбаи осиймиёнағии чамъ. ҷўғрофии русӣ.-Тошканд, 1928, Ҷ.18; Боз ҳуди ӯ: Вяткин В. Л. Мавод оид ба топографияи таърихӣи вилояти Самарқанд// СКСО.-Самарқанд, 1902.-Барориши У11.-с.1-83; Боз ӯ: Вяткин В.Л. Дар бораи вақфҳои вилояти Самарқанд// СКСО: нусхаи алоҳида.- Самарқанд, 1912.- Барориши X.- с.95-107; Боз ӯ: дар бобати ба таҳти бухорӣ нишастани амир Музаффар ва дар хусуси оини ба рӯи намад бардоштани ӯ// Ведомостҳои туркистонӣ.- 1907.-№159; Боз ҳуди ӯ: Самария: тасвири ёдгориҳои бостонӣ ва маконҳои муқаддаси мусалмонии Самарқанд аз ҷониби Абутоҳир Хоҷа.// Маълумотномаи вилояти Самарқанд дар соли 1898. Барориши 6.- с.153-259. Боз ӯ: Шайхони ҷўйборӣ.1.Хоҷа Ислон// Мачмуаи Ба В.В. Бартолд аз дўстон, шогирдон ва мухлисони туркистонӣ. Ҷамъият барои омӯзиши Тоҷикистон ва халқҳои эронинаҷод дар берун аз худуди он.-Тошканд, 1927.- с.3-19
Шубинский П.П. Очеркҳои Бухоро.// Паёми таърихӣ, 1892.-Китоби 7, с.118-142; Китоби 8.- с.363-389; Китоби 9.-с.628-648; Китоби 10.-с.99-123; Энпе. Очеркҳои Бухоро// Осиёи Марказӣ.- 1910.-Китоби 4.-с.174-179.

чуғрофӣ, моҳияти муборизаи сиёсӣ, вазъияти маъмурӣ, рӯзгори иҷтимоию иқтисодӣ, хайъати сокинони хонигарии Бухоро ошкор карда шудаанд.

Маводҳо доир ба этнографияи ҳудудҳои алоҳида- вилоятҳо ва шаҳрҳо, ки ба хайъати хонигарии Бухоро шомил буданд, бо инъикоси вазъи сиёсӣ, иҷтимоӣ ва ҳарбии онҳо дар интишороти муаллифони тоинқилобии рус а қабилӣ А. Галкин, М.Н.Галкин, Н. Каразин, А.Шеманский, В.В.Радлов, Лициентал, А. Л.Кун, Г. Арандаренко, В. И. Липский, Н.А.Маев, П. Гаевский, Б. Литвинов ҷой доранд¹⁰.

Баъзе маълумот дар бобати равандҳои ҳаёти иҷтимоию иқтисодӣ, қори бозорҳо, ҳолати касбу ҳунарҳо, зироаткорӣ, вазъияти обёрӣ, муносибатҳои хоҷагӣ, шабакаҳои коммуникатсионӣ ва аҳамияти онҳо дар нигоришоти М.Ф.Гаврилов, Н.Каразин, Н.И.Костомаров, В.В.Крестовский, А.Л.Кун, В.И.Липский, Матвеев, В.Ошанин, Н.Ф. Петровский, Н. Петухов, А.П. Хорошкин инъикос гардидаанд¹¹.

¹⁰Галкин М.Н. Маводи этнографӣ ва таърихӣ доир ба Осиёи Марказӣ ва кишвари Оренбург.- СПб.: Наш. Я.А.Исаков, 1868.-с.336; Каразин Н. Силоҳ ва асбобу афзоли ҷангии душманони мо дар Осиёи Марказӣ// Нива.- 1874.-№15.-с.233-235; Боз ӯ: Зиндонҳо дар хонигарии Бухоро//Намоишгоҳи умумичаҳонӣ.- 1872.- №167; Шеманский А. Сипоҳи Бухоро// Разведчик.- 1898.-№397; Радлов В.В. Очеркҳои водии Зарафшон// ЗИРГО оид ба шӯъбаи мардумшиносӣ, ҷ. У1.-СПб.,1880; Кун А.Л. Очеркҳои бекигарии Шаҳрисабз// ЗИРГО оид ба шӯъбаи мардумшиносӣ. СПб., 1880, ҷ.6.-с.73-262; Арандаренко Г. Сипоҳи бухорӣ дар соли 1880// Мачмуаи туркистонӣ.-ҷ.297, с.129; Боз ҳуди ӯ: Қайдҳо дар хусуси обёрӣ дар туманҳои кӯҳии тумани Зарафшон// Ведомостҳои туркистонӣ.-1876.№51; Боз ӯ: Замони фароғатгузаронӣ дар Туркистон: 1874-1889.СПб.-с.666; Лициентал Бекигарии Ҳисор ва Кубодиён// Мачмуаи маводи чуғрофӣ, топографӣ ва омӯрӣ доир ба Осиёи Марказӣ. Барориши 57.-СПб., 1894.,СПб.,1902-1905; Липский В.И. Бухорои Кӯҳӣ. ҷ.1-111. СПб.,1902-1905; Маев Н.А. Очеркҳои хонигарии Бухоро: мавод барои мақолаҳои кишвари Туркистон.- СПб., 1879.- Барориши 5., с.77-332; Боз ҳуди ӯ: Очеркҳои бекигарии кӯҳии хонигарии Бухоро// Мавод барои мақолаҳои кишвари Туркистон. (МСТК). Солнома.-СПб., 1879.- Барориши 5.-с.212-249; Ҳуди ӯ: Очерки чуғрофии кишвари Ҳисор ва бекигарии Кӯлоб: Ахбороти ҷамъияти императории чуғрофии русӣ. ҷ. 12.- Барориши 4. Шӯъбаи 2 ахбороти чуғрофӣ.- СПб., 1877.- с.349-363; Гаевский П. Бекигарии Қўрғонтеппа//ИРГО.-Пг., 1919-1923.- ҷ.55.- Барориши 2; Литвинов Б. Қаршӣ// Ведомостҳои туркистонӣ.-1910.-;114-116.

¹¹Гаврилов М.Ф. Рисолаи ҳунармандони сорт: таҳқиқи бофандагии сеҳҳои мусалмонӣ.- Тошканд, 1912; Каразин Н. Дехқонии водии Зарафшон// Нива.—1874.-№30.-с.465-467; Костомаров Н.И. Очерки тичорати давлати Москва дар садаҳои ХУ1-ХУ11//Куллиёт, ҷ.ХХ.- СПб, 1906; Крестовский В.В. Дар меҳмони амираи Бухоро// Паёми русӣ.-1884.-№6.-с.621; Кун А.Л. Оинҳои бухорӣ: қайдҳо дар бобати расми ситонидани хирочи замин// Ведомостҳои туркистонӣ.- 1873.-№32; Боз ӯ: Вақфҳо// Ведомостҳои туркистонӣ.- 1872.-21; Липский В.И. Набототи Осиёи Марказӣ, яъне Туркистони русӣ ва хонигарии Бухоро ва Хива.- ҷ.3.-СПб, 1902-1903; Матвеев. Очерки мухтасари Бухоро соли 1887 штаби генералии Полковник Матвеев// Мачмуаи маводҳои чуғрофӣ, топографӣ ва омӯрӣ.- 1888.- Барориши 36.-с. 1-8; Ошанин В. Ҳисобот оид ба омӯзиши кирмакпарварӣ// Кишоварзӣ.- 1879.- Интишороти апрелӣ; Петровский Н.Ф. Кирмакдорӣ ва пиллакашӣ дар Осиёи Марказӣ: Ҳисобот ба Вазири молияи агентӣ дар генерал-губернатории Туркистон.- СПб., 1874.-Замима, нақли маҳаллӣ дар ҳақи кирмак; Боз ҳуди ӯ: Петровский Н.Ф. Дар бобати кирмакдорӣ дар Осиёи Марказӣ// Ведомостҳои туркистонӣ.-1872.-№47,48; Петухов Н. Аз гузаштаи Оренбург: асарҳои комиссияи оренбургии бойгонии илмӣ.-Оренбург, 1911, Барориши 23.- с.17-18; Хорошкин А.П. Мачмуаи мақолати марбут ба кишвари Туркистон.- СПб., 1876.-с.531; Боз ӯ: Қайдҳо дар

Як идда муҳаққиқони тоинқилобӣ, аз қабили С.В.Жуковский, А.Вамбери, Н.Г.Залесов, Н.П.Игнатйев, П.П.Мелгунов, Алихонов, М.Михайлов, Н.Пантусов, В.И. Веселовский, А. Семенов, С. Хрулев, Н. Шавров, А, Шепелев, П.П.Шубинский, М.Л.Юдин, В.И.Янжул, М.В.Грулев ва дигарон¹² муносибатҳои тичоратӣ ва дипломатии хонигарии Бухороро бо Русияи подшоҳӣ инъикос кардаанд, ки дар иншои эшон маълумот дар хусуси муносибатҳои байниҳамдигарии Русия ва Бухоро аз ҳуди давраи Петри I, дар боби алоқаҳои сиёсӣ, афзоиши тичорат, роҳҳои корвонгард, фаъолияти бозаргонон ва сафирон, рақобатҳои русию англисӣ манзур карда мешавад. Ҳарчанд ки дар маълумоти нашрияҳои ҷопӣ масъалаҳои муносибатҳои тичоратӣ ва дипломатӣ дар рӯҳияи сиёсати империявии колониали нигошта шудаанд, барои тадқиқоти илмӣ мо онҳо арзиши баланд хоҳанд дошт.

хусуси зақот дар хонигарии Бухоро: Маҷмуаи мақолоти марбут ба кишвари Туркистони А.П.Хорошхин.- СПб., 1876.

¹²Жуковский С.В. Муносиботи Русия бо Бухоро ва Хива дар сесади соли ахир: асарҳои ҷамъияти ховаршиносони русӣ.- Петроград, 1915.-№2, с.215; Боз ӯ: Оид ба таърихи муносибатҳои Русия бо Бухоро ва Хива дар охири асри XV111. Сафорати тарҷумон Бекчурин ба Бухоро дар соли 1781.// Маҷмуаи шарқӣ.- Пг., 1916. Китоби 2.- с. 273-340; Вамберӣ А. Саёҳат дар Осиёи Марказӣ.- М.: Нашр. Мамонтов.- 1867.- с.369.; Залесов Н. Очерки муносибатҳои дипломатии Русия бо Бухоро, аз с. 1836 то 1843// Маҷмуаи ҳарбӣ.- 1873.-№27.- с.3-46; Боз ӯ: Сафорати полковник Игнатйев ба Хива ва Бухоро дар соли 1858.// Паёми русӣ.- 1871.-№2.-с.421-474; Боз ҳуди ӯ: Очерки муносибатҳои дипломатии Русия бо Бухоро аз соли 1836 то 1843// Маҷмуаи ҳарбӣ.- 1862.-№3. (Маҷмуаи туркистонӣ. ҷ. 382.Тошканд, китобхонаи ба номи Навоӣ); Игнатйев Н.П. Миссияи ба Хива ва Бухоро дар соли 1858 аз ҷониби флигел-адютанти полковник Н. Игнатйев.- СПб., 1897.-с.278; Мелгунов П.П. Очеркҳо оид ба таърихи тичорати русӣ дар асрҳои IX-XV111.- М.: Нашр. мағозаи «Ҳамкори мактабҳо»-и А.К. Залесская, 1905.- с.279; Ободони Марв ва роҳҳои баранда ба он: мураттиб поручики Полки 18-уми драгунии Перяславски Ҷаноби Олӣ Алихонов.- СПб.- 1883.-с.74; МихайловМ. Тичорати осиеминагии мо.// Асари умумичаҳонӣ.-1867.-Феврал.с.235-244; Пантусов Н. Роҳҳои тичоратӣ ва корвонгард дар кишвари Туркистон.- СПб.,1876; Веселовский Н. Иван Данилович Хохлов-сафири рус ба Эрон ва Бухоро дар асри XV11.//Маҷаллаи Ваз.мао. халқ.- 1891.- Китоби 1.- с.42-72; Боз ҳуди ӯ: Сулолаи манғитӣ, ки айни замон дар Бухоро ҳукмронӣ дорад.//Ведомостҳои туркистонӣ.- 1878.- №28; Боз ӯ: Асирони рус дар хонигарии осиемиёнагӣ// Ведомостҳои туркистонӣ.- 1879.-№34; Боз ӯ: Пазирой ва гусели сафирони осиемиёнагӣ дар Русия дар асрҳои XV11-XV111: Тибқи ҳуҷҷатҳои бойгонии асосии Ваз. корҳои хоричӣ.// Маҷаллаи Ваз. мао.халқ. СПб, 1884.-Июл, шӯъбаи 2.-с.68-105; Ёдгориҳои муносиботи дипломатӣ ва тичоратии Руси Москва бо Эрон. ҷ. 3. Нашр таҳти таҳрири Н.И. Веселовский .-СПб.,1898; Семенов А. Омӯзиши маълумоти таърихӣ дар бобати савдои беруна ва саноат дар нимаи асри XV11 то соли 1858. –СПб., 1859, қ.1-3, боби 8, с.375; Хрулев С. Лоихаи Оинномаи рафоқат барои қувват додани тичорат бо Осиё.-СПб, 1863,1865; Шавров Н. Дар бобати роҳҳои тичорати Русия бо Осиё // Асарҳои Ҷамъияти ҳамкориҳои саноат ва тичорати русӣ. Барориши 2-3.-СПб, 1873; Шепелев А. Очерки муносибатҳои ҳарбӣ ва дипломатии Русия бо Осиёи Марказӣ то ибтидои асри XIX// Осиёи Марказӣ: Алманах.- Тошканд, 1895.,с.1-57; Шубинский П.П. Сафоратҳои бухорӣ дар замони ҳукмронии Екатеринаи II// Паёми таърихӣ.- 1897.- №2; Юдин М.Л. Вазъи тичорат бо хонигарии осиемиёнагӣ то ишғоли Туркистон: Асарҳои комиссияи оренбургии бойгонии илмӣ.- Оренбург, 1902, Барориши IX-XI; Янжул В.И. Очерки таърихии тичорати русӣ бо Осиёи Марказӣ// Ахбороти донишгоҳии Москва.- 1863.- №5.-с.339-366; Грулев М.В. Рақобати Русия ва Англия дар Осиёи Марказӣ.- СПб., Наш. Березовский, 1909.-с.380

Муносибати танқидӣ нисбат ба онҳо бароямон имкон фароҳам меоварад, ки бисёр уқдаю муаммоҳои таърихи алоқаҳои тичоратӣ ва сафоратии хонигарии Бухороро бо Русия ва мамлакатҳои ҳамҷавор кушода ва ҳал карда тавонем.

Дар давраи тоинкилобӣ асарҳои дорои хислати библиографӣ ва таърихии Е. Кал, Н.В. Дмитровский ба таъъ расонида шуданд, ки дар онҳо кӯшишоти тариқи танқидӣ таҳлил намудани сарчашмаҳои форсӣ, аз ҷумла манбаъҳои таърихии ба давраи Манғит бахшидашуда ба назар мерасад (20, с.181-252; 26).

Муҳаққиқони рус, аз ҷумла уламои муътабари асри XIX- мутахассисони муаррих ва ховаршиносон- дар бобати баррасии муаммоҳои бо таърихи инкишофи робитаҳои русию осиймарказӣ саҳми назаррас гузоштанд. Дар миёни чунин корҳо, дар навбати аввал, таҳқиқоти В.В. Григорьевро¹³ қайд кардан вочиб аст, ки муаллифи мазкур таҳлили амиқ ва ҳаматарафаи як идда муаммоҳои таърихи хонигарии Бухоро, масоили муносибатҳои сиёсӣ ва тичоратиро бо Русия бачо овард.

Н.П. Остроумов рӯзгори маданӣ ва этникии мардуми Осийи Марказиро мавриди баррасӣ қарор дода, ба вазъи маориф дар хонигарии Бухоро таваҷҷуҳ зоҳир менамояд (32; 33).

Дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX ховаршиносони рус силсилаи асарҳояшонро оид ба таърихи Бухорои давраи асрҳои ХУI-XIX интишор менамоянд. Дар асари ховаршиносии рус Н.И.Веселовский муносибатҳои дипломатии русию бухорӣ баррасӣ карда мешавад¹⁴.

Дар ин солҳо ховаршиносии барҷастаи рус А.А.Семенов асарҳои нахустинашро манзури аҳли назар менамояд. Ӯ ба таҳқиқи ташаккули иҷтимоию иқтисодии Бухоро эътибори хосса медиҳад¹⁵. Таҳқиқоти асосии таърихи Бухорои А.А.Семенов ба солҳои 20-50-уми асри XX рост меоянд¹⁶.

¹³Григорьев В.В. (МирSOLEХ Бекчурин). Нархи молҳо ва масолеҳ дар Бухоро// Фаъолият.- 1868.-№99; худӣ ӯ (нашр) Хрисанфаи митрополити Новопатрасск дар бобати кишварҳои Осийи Марказӣ, ки соли 1790 ташриф фармудааст, ёддоштҳо// ЧОИДР.-1861.- Китоби 1.- шуъбаи 4; боз худӣ ӯ. Бухорӣён ва пахта. //Маҷмуаи тичоратӣ.-1864.-№20; Худӣ ӯ. Дар бораи бархе рӯйдодҳо дар Бухоро, Қўқанд ва Қошғар// Ёддоштҳои Мирзошамси Бухорӣ: тарҷума ва таълиқоти В.В.Григорьев.-Қазон, 1861, с.169; Боз худӣ ӯ. Дар бобати вазъи корҳо доир ба боздошти моли русҳо ва тоҷирони рус дар Бухоро// Маҷмуаи тичоратӣ.-1866.-№7; Худӣ ӯ. Таҳқиқи иншои «Очеркҳои савдои Русия бо мамолики Осийи Марказӣ»-и П.Неболсин: Ҳисобот дар бораи муқофотонии ХХУ-уми Ҷоизаи Демидов.- СПб., 1856; Худӣ ӯ. Сиёсати русӣ нисбат ба Осийи Марказӣ/ Маҷмуаи донишҳои давлатӣ.- СПб.,1874.-Ҷ.1; Боз худӣ ӯ. Корубори осиймарказӣ.- М.,1865; Боз ӯ. Савдо бо Осийи Марказӣ: (Сармақола)//Занбӯри шимолӣ.-1863.- №33.

¹⁴Веселовский Н. Хонадони Манғит, ки айни ҳол дар Бухоро ҳукмронӣ дорад. //Ведомостҳои туркистонӣ.- 1878.-№28; Худӣ ӯ. Ҷуломони рус дар хонигарии Бухоро.//Ведомостҳои туркистонӣ.- 1879.-№34; Боз худӣ ӯ. Иван Данилович Хохлов, фиристодаи рус ба Эрон ва Бухоро дар асри ХУI.//ЖМНП.1891. Китоби 1; Худӣ ӯ. Қабул дар Русия ва гусели сафирони Осийи Марказӣ дар асрҳои ХУI-ХУI.//Маҷаллаи Вазорати маорифи халқ.- СПб.,1884.- Июл.-Шуъбаи 2.-с.90-102.

¹⁵Семенов А.А. Дар Бухорои шариф. //Ведомостҳои русӣ.- 1899.-№332,351; Худӣ ӯ. Дар худуди Бухоро ва Афғонистон.//ИК.-1902.-№3-4; Боз худӣ ӯ. Очеркҳои этнографии Зарафшон. Шаҳрҳои Қаротегин ва Дарвоз: ҳулосаҳои этнографӣ.-Ҷ.5.-М.,1903; Худӣ ӯ. Осийи Марказӣ.-М.,1911.

¹⁶Семенов А.А. Намунаҳои ҳуҷҷатҳои расмӣ тоҷикӣ: Гирдоваранда ва бо лугат таъминкунанда А.А. Семенов.- Тошканд: Нашри донишкадаи ховаршиносии Туркистон, 1923.

Мақоми хосса дар бобати таҳқиқи таърихи мардумони Осиёи Марказӣ ба В.В.Бартолд тааллуқ дорад. Махз Бартолд зарурати омӯзиши таърихи давраи асрҳои ХУ111-Х1Х таърихи Осиёи Марказиро таъкид менамояд: «Таърихи хонигариҳои осиемарказӣ дар асрҳои ХУ111-Х1Х ба зумраи соҳаҳои нисбатан кам баррасишудаи таърихи Шарқ мутааллиқ аст, ки ин ба на аз адами манбаъҳо, балки ба сабаби бепарвоии муҳаққиқон рӯй додаст... Ин тоифа дар таърихи нави мардумони ховарзамин фақат манзараи карахтӣ ва инқирози доимӣ ва чоранопазирро мебинанду бас... Дар аксари маврид тамоми ҳаёти таърихии мардумони ҳозираи осиемарказӣ ғайри қобили тавачҷуҳ қаламдод карда мешуд... Таърихи ин асрҳо то ҳол аз ҳама камтар таҳқиқ шудааст, ҳарчанд ки дар ихтиёри мо манбаъҳои чи аз ҷиҳати миқдор ва чи сифат бисёр дилписанду басанда вучуд доштанд» (5, с.400).

Бартолд дараҷаи омӯзиши таърихи хонигарии Бухороро дар адабиёти ховаршиносӣ муфассал мавриди таҳқиқ қарор медиҳад (7). Ӯ ба асари Н.В.Хаников «Тасвири хонигарии Бухоро» баҳои баланд медиҳад ва онро қомуси ҳақиқии бухорӣ ва бехтарин таҳқиқ дар илми тоинқилобӣ доир ба Бухоро арзёбӣ менамояд. Бартолд ҷанбаҳои сиёсии таърихи хонигарии Бухоро, аз ҷумла тамоюлҳои муборизаи намоёндагони хонадони хонӣ ва аз асри ХУ11 байни хонигариҳо ва бевосита андаруни ҳар хонадонро амиқ таҳқиқ менамояд. Ба ақидаи ӯ, шукуфои иқтисодӣ, баҳусус раванги обёрӣ бо иттиҳоди сиёсии мамлакат иртиботи қомил дошт (4, с. 110-111). Бартолд мухтассоти ҳаёти сиёсии Бухорои асрҳои ХУ11-ХУ111-ро дақиқ муқаррар менамояд, ки дар қўшишоти «сарвари ин ё он хонадони қавӣ дар ҷодаи паҳн намудани ҳукми хештан аз болои дигар ўзбекон, барқарор сохтани ягонагии давлат ба манфиати худ, аввал барҳам додани нуфузи хонигарии мавҷуда ва сипас асос ниҳодан ба хонадони худ» равшан ба зухур мерасад (4, с.110). Бартолд ҳамчунин ташкил додани сохтори давлатии хонигарии Бухороро аз даврони пайдоиш мавриди таҳқиқ қарор медиҳад.

Дар асарҳои В.В. Бартолд масъалаҳои бўҳрони сиёсӣ ва иқтисодиро дар Осиёи Марказӣ дар асри ХУ111 баррасӣ менамояд (6). Дар ҷодаи таҳқиқи ин олими тавоно таърихи этникии мардумони Осиёи Марказӣ мавқеи хосса қасб кардааст (3; 8).

Ба ҷанбаҳои мухталифи таърихи муносибатҳои дучонибаи хонигариҳои осиемарказӣ бо Русия дар фосолаи мавриди таҳқиқ қарордодаи мо асарҳои зиёди муаллифони тоинқилобӣ бахшида шудаанд. Омӯзиши ҷиддӣ ва пайгиронаи онҳо ва манбаъҳои сершумори дигари таърихӣ, ки дар айёми соҳибистиклолии кишварамон раванги рўзафзун пайдо менамояд, дар оянда барои равшан сохтани саҳифаҳои тираи рӯзгори гузашта мусоидат хоҳад кард.

Силсилаи таълимӣ; Худи ӯ. Оид ба таърихи манғитҳои бухорӣ.//Аҳбори САГУ, 1924.-№6; Боз худи ӯ. Очерки низоми хирочу андози замини хонагарии Бухоро.//Асарҳои САГУ: силсилаи 2.-Барориши 1.-Тошканд, 1929; Боз худи ӯ. Рисолаи Бухоро оид ба рутбаю унвонҳо ва дар бобати масъулияти дорандагони эшон дар Бухорои асримиёнагӣ// СВ.-Ҷ.5,-М.-Л.,1948; Худи ӯ. Оид ба таърихи муносибатҳои дипломатии байни Русия ва Бухоро дар ибтидои асри Х1Х.//Аҳбороти АУ РСС Ўзбекистон.-1951.-№1; Боз худи ӯ. Дар бораи истилоҳи осиемарказии (бухорӣ) «оталиқ»// Маърузаҳои АУ РСС Тоҷикистон, 1952.-Барориши 3; Худи ӯ. Очерки низоми идораи марказии маъмурии хонигарии Бухоро дар замонҳои ахир: Маводҳо оид ба таърихи тоҷикон ва ўзбекони Осиёи Марказӣ.- Душанбе, 1954.-Барориши 2; Боз худи ӯ. Очерки низоми идораи марказии маъмурии Бухоро дар замонҳои ахир.// Асарҳои АУ РСС Тоҷикистон, 1954.-Ҷ.25. -Барориши 2.

Пайнавишт:

1. Абдураимов М.А. «Таърихи Абулфайзхон»-и Абдурахмони Давлат ва ахбороти Флорио Беневинӣ ба ҳайси сарчашма оид ба таърихи хонигарии Бухоро дар нимаи аввали асри XVII // Ахбороти АИ РСС Ўзбекистон, СОН.-1958.-№6.-С.57.
2. Арапов Д.Ю. Хонигарии Бухоро дар таърихиносии шарқшиносии русӣ. / –М.: Нашириёти дошиноғоҳи Москва.- 1981.-С.15
3. Бартолд В.В. Дувоздаҳ маърӯза оид ба таърихи халқиятҳои туркнажоди Осиёи Марказӣ./-Алматы: Жалын,1993.-192 с.
4. Бартолд В.В. Оид ба таърихи обери Туркистон./Мунтахабот, Ҷ. III. М., 1965. -С. 110-111.
5. Бартолд В.В. Рӯйдодҳо пеш аз юриши Хева дар соли 1873 тибқи нақли таърихнигори хевагӣ.// Бартолд В.В. Мунтахабот /Ҷ. II.қ.2.- М., 1964.-С.400.
6. Бартолд В.В. Таърихи Туркистон. Мунтахабот / Ҷ. II.қ.1.- М., 1963.
7. Бартолд В.В. Таърихи омӯзиши Шарқ дар Аврупо ва Русия.// Мунтахабот / Ҷ.IX.- М.,1977
8. Бартолд В.В. Тоҷикон// Мунтахабот / Ҷ. II.қ.1.- М., 1963.
9. Богословский. Руқъае доир ба водии Зарафион. / К. Бутенев. Дар бобати боигариҳои минералии Бухоро, оҳангудозӣ, сикказанӣ ва ҳоказо. // Маҷаллаи «Горный журнал».-1842.- 4.IV.-к. X ва XI; Хаников Н. Тавсифи хонигарии Бухоро.-СПб, 1843.
10. Боқиев О.Б. Инъикоси таърихи тоҷикон ва Тоҷикистон дар асарҳои муҳаққиқони тоиқилюбии рус.-Душанбе: Дониш, 1991,С.53.
11. Борнс А. Саёҳат ба Бухоро: Ҳикоят дар хусуси шино ба дарёи Инд аз баҳр то Лаҳор бо ҳадяҳои шоҳи Британияи Кабир ва ҳисобот оид ба саёҳати Кобул, Тотория ва Эрон, ки тибқи дастуроти ҳукумати олии Ҳиндустон дар солҳои 1831, 1832 ва 1833 ба ҷо оварда шудаанд, иборат аз се қисмат.-М., 1849.
12. Будрин В. Русҳо дар Бухоро дар соли 1820.: (Сафарномаи шоҳид) // Маълумотномаи кишвари Оренбург барои соли 1871.-Оренбург, 1871.
13. Бурнашев Т. Саёҳат аз хоки Сибир то шаҳри Бухоро дар соли 1794 ва бозгашт дар соли 1796.// «Паёми Сибир», наири шаҳрванд Спасский.- СПб, 1818.-қисмҳои 2 ва 3.
14. Бутенев К. Амали зовудӣ дар Бухористон // Маҷаллаи кӯҳӣ.- 1842, қ. 5, китоби 11.
15. Вамберӣ А. Саёҳат дар Осиёи Миёна аз Техрон тавассути биёбони Туркман бо соҳили шарқии Баҳри Каспий ба Хива, Бухоро ва Самарқанд, ки соли 1863 бо мақсади илмӣ бо супориши Академияи Маҷористон дар Пеит аз ҷониби узви он А. Вамберӣ анҷом дода шудааст.-М.,1867;. наири 2.- 1874.
16. Вамберӣ А. Таърихи Бухоро ё Трансоксания. Тарҷ. аз англисӣ.-СПб, 1873, Ҷ. 1,2;
17. Глуховской А.И. Қайд дар бобати аҳамияти хонигарии Бухоро барои Русия. // СПб., 1867. Боз ӯ: Асорат дар Бухоро // Маъюби русӣ.-1868.-№№97-100.
18. Григорьев В.В. Дар бораи баъзе рӯйдодҳо дар Бухоро, Қўқанд ва Қашқар: Қайдҳои Мирзо Шамси Бухорӣ. / - Қазон, 1861.
19. Ғуломов Х.О. Дар бораи сафорати Флорио Беневинӣ ба Бухоро // Фанҳои ҷамъиятӣ дар Ўзбекистон.-1978.-№8.-С.31.
20. Дмитровский Н.В. Феҳристи библиографии нигоришот дар бобати Осиёи Марказӣ, ки дар Русия ба забони русӣ аз соли 1692 то 1870 ба ҷои расидаанд.// Мавод барои мақолаҳои кишвари Туркистон: солнома. СПб, 1874.- Барориши 3.-С.181-252
21. Долинский В. Дар бораи муносибатҳои Русия ва мулкҳои осиймиёнагӣ ва дар бобати сохтори дашти осиймиёнагӣ./ - СПб., 1865.
22. Ефремов Ф. Мусофирати нӯҳсолаи унтер-афсар Ф. Ефремов дар Осиёи Марказӣ: Бо таҳрири Э. Мурзаев./-М.: Географгиз, 1950.

23. Ефремов Ф. *Қаҳонгарди унтер-афсари Русиягӣ Ф. Ефремов.* / -СПб., 1786.
24. Жуковский С.В. *Оид ба таърихи муносибатҳои Русия бо Бухоро ва Хеваи охири асри XVIII / Маҷмуаи шарқӣ, 1916.-Китоби 2.*
25. Залесов Н. *Очерки муносибатҳои дипломати Русия бо Бухоро аз соли 1842 то соли 1843. // Маҷмуаи ҳарбӣ.- 1862.-№9. Боз худи ӯ: Сафорати полковник Н.П.Игнатйев ба Хива ва Бухоро дар соли 1858.// Ахбороти русӣ.-1871.- №2.*
26. Кал Е. (мураттиб) *дастнависҳои форсӣ, арабӣ ва туркии Китобхонаи оммавии Туркистон.- Тошканд, 1889.*
27. Ковалевский Е.П. *Осиёи Марказӣ. Саёҳати Муравёв, Мейендорф, Конноли ва Борнс. Китобхона барои хониш, 1834, Ҷ.6, боби 3. С.122-124.*
28. Маълумот дар бораи Бухоро. *Моҳномаи таърихӣ ва ҷуғрофӣ барои соли 1779. / - СПб, 1779.*
29. Мейендорф Е.К. *Саёҳат аз Оренбург ба Бухоро. / -М., 1975.- С. 120.*
30. Игнатйев Н. *Миссияи флигел-адютант полковник Н. Игнатйев ба Хива ва Бухоро дар соли 1858. / -СПб., 1897.-С.278*
31. Неболсин П.И. *Очеркҳои таҷорати Русия бо Осиёи Марказӣ. // Қайдҳои ҷамъияти ҷуғрофии Русӣ.- СПб, 1856.- Т.Х.*
32. Остроумов Н.П. *Мадрасаҳои дар кишвари Туркистон // Маҷаллаи Вазорати маорифи халқ.- 1907.- Январ.- (Н.С.-Қ.7).*
33. Остроумов Н.П. *Сортҳои маводҳои этнографӣ, наири муаллиф. / - Тошканд.-1890.- Барориши 1.-С.137; 1892.-Барориши 2.-С.175.*
34. Савелйев П. *Бухоро дар соли 1835. / - СПб., 1836; боз худи ӯ. Бухоро: Донишномаи вожаҳои. / -СПб., 1836, Ҷ.7, С.459-464; боз худи ӯ: Бухористон. Дар ҳамамон ҷо. С. 464-465.*
35. *Сафарнома дар бораи хонигарии Бухоро: Ҳисоботи П.И. Демезон ва И.В.Виткевич. / М.: Наука, Сарредаксияи адабиёти шарқӣ.- 1983.- С.143.*
36. Сафарномаи К.Ф.Бутенев: *Бойгонии Русия. Ҷилди XII. -М.: Фонди фарҳанги Русия; Студияи «Тритэ»-и Никита Михалков «Бойгонии Русия», 2003.- С. 371-374.*
37. Семенов А. *Омӯзиши маълумоти таърихӣ дар бобати савдои беруна ва саноати Русия аз нимаи садаи ХУII то соли 1856. / - СПб., 1856. қ. 3.- боби 7.*
38. Хаников Н. *Тасвири хонигарии Бухоро. / - СПб., 1843.*

Reference Literature:

1. Abduraimov M.A. «*Abulfayzkhon's History*» by Abdurahmoni Davlat and the Reports of Florio Benevini as the Sources Concerned with the History of Bukhara Khanate Referring to the first Half of the XVIII-th Century (*Tidings of the Academy of Sciences of the Uzbek SSR, SON. – 1958. - #6. – p. 57.*
2. Arapov D.Yu. *Bukhara Khanate in Russian Historiography of Oriental Studies. – М.: Moscow University Publishing-House, - 1981. – 128 pp.*
3. Bartold V.V. *Twelve Lectures Dealing with the History of the Turkic Peoples of Central Asia. Collection of Compositions. – V.5. – М., 1965.*
4. Bartold V.V. *On the History of Irrigation of Turkistan // Collection of Compositions, - V.3. – М., 1965. – pp. 110 – 111.*
5. Bartold V.V. *The Events before Khiva Battle of 1873 according to the Assertions of Khivian Historians. // Collection of Compositions by V.V. Bartold. – V.2., - part 2. – М., 1964. – p. 400.*
6. Bartold V.V. *The History of Turkistan // Collection of Compositions. – V.2., - part 1. – М., 1963.*

7. Bartold V.V. *The History of the Studies Concerned with East in Europe and Russia. // Collection of Compositions, - V. 9. - M.: Science, 1977.*
8. Bartold V.V. *Tajiks // Collection of Compositions. - V.2. - part. 1.*
9. Bogoslovsky. *The Note about the Zarafshan Valley. Butenev. On Mineral Wealth of Bukhara, Metallurgy, Coins, etc. // Mountain Journal, 1842. - 1.IV. - Books X-XI; Khanikov N. Description of Bukhara Emirate, compiled by N. Khanykov. - SPb., 1843.*
10. Bokiev O.B. *Elucidation of the History of Tajiks and Tajikistan in the Works of Russian pre-Revolutionary Researchers. - Dushanbe: Knowledge, 1991. - 168 pp.*
11. Borns A. *Travelling to Bukhara: The Tale about Sailing over the Ind-River till Logar with the Presents of the Great Britain`s King and Report on the Journey from India to Kabul, Tataria and Persia Undertaken on the Prescription of Higher Government of India in 1831, 1832 and 1833s. In three volumes. - M., 1849. - 502 pp.*
12. Budrin V. *Russians in Bukhara in 1820: (Notes of an Eye-Witness) // Reference Book of Orenburg Region for 1871. - Orenburg, 1871. - pp. 1 - 45.*
13. Burnashev T.S. *Travelling from Sibirsk Line to Bukhara-City in 1794 and in Back-Direction in 1795 // Sibir Bulletin. - SPb., 1818. - p.2. - pp. 247-284; - p.3. - pp. 95-130.*
14. Butenev K. *Factory Business in Bukhara. // Mountainous Journal. - 1842. - V.5. book 11.*
15. Vamberi A. *Travelling to Middle Asia from Tehran through Turkmen Desert along the Coastline of the Eastern Caspian Sea to Khiva, Bukhara and Samarkand Carried out according to the Prescription of Scientific Expedition in 1863 under the Academy of Moriston in Pesht by A. Vamberi. - M., 1867. The second edition. - 1874.*
16. Vamberi G. *The History of Bukhara and Turkestan since the Ancientest Periods up to the Present. - SPb., 1873. - V.V. 1 - 2. - 274/228 pp.*
17. Glukhovsky A.I. *The Note about the Importance of Bukhara Emirate for Russia. - SPb., 1867.: Captivity in Bukhara // Russian Invalid. - 1868. - # 97. - 100 pp.*
18. Grigorev V.V. *On Some Events in Bukhara, Kokand and Kashgar // Notes by Mirzoshams Bukhari / Preface and Notes by V.V. Grigorev. - Kazan, 1861. - 169 pp.*
19. Ghulomov Kh.O. *About Travelling of Florio Benevini to Bukhara // Social Sciences in Uzbekistan. - 1978. - #8. - pp. 31.*
20. Dmitrovsky N.V. *Bibliographic Indicator of Compositions on Central Asia, Published in Russia in the Russian Language from 1692 to 1870. // Materials for Statistics of Turkestan Region: Annual. Issue 3. - SPb., 1874. - pp. 181 - 251.*
21. Dolinsky V. *On Russia`s Attitude to Middle Asian Estates and Arrangement of Middle Asian Steppe. - SPb., 1865. - 577 pp.*
22. Yefremov F. *Nine-Years Old Wandering of Ph. Yefremov Non-Commissioned Officer along Central Asia / Under the editorship of E. Murzaev, - M., Geographgiz, 1952. - 87 pp.*
23. Yefremov F. *Wandering of Philipp Yefremov, Russian Non-Commissioned Officer // Ph. Yefremov. - SPb., 1786.*
24. Zhukovsky S.V. *On the History of Relations of Russia with Bukhara and Khiva Referring to the End of the XVIII-th Century // Oriental Collection. Book 2. - Petrograd, 1916. - pp. 273 - 340.*
25. Zalesov N. *Essay on Diplomatic Relations of Russia with Bukhara from 1836 to 1843. // Military Collection. - 1862. - # 3.; Embassy in Khiva and Bukhara by Colonel N. Ignatyev in 1858 // Russian Bulletin. 1871. - #2.*
26. Kol Ye. *Persian, Arabic and Turkic Manuscripts Kept in Turkish Public Library. - Tashkent, 1889.*

-
27. Kovalevsky Ye.P. (Ye.K.) *Middle Asia: Travellings of Muravev, Myendorf, Konnol and Borns // Library for Reading, 1834. – V.6. Division 3. – pp. 122 – 124.*
 28. *Materials on Bukhara. Historical and Geographical Monthly for 1779. – SPb., 1779.*
 29. Meyendorf Ye.K. *Travelling from Orenburg to Bukhara. – M., 1975. – 120 pp.*
 30. *Mission of Aide-de-Camp, Colonel N. Ignatyev to Khiva and Bukhara in 1858. – SPb., 1897. – 278 pp.*
 31. Nebolsin P.I. *Essays on the Trade of Russia with the Countries of Central Asia) // Notes of Russian Geographical Society. – SPb., 1856. – V. 10. – 375 pp.*
 32. Ostroumov N.P. *Madrasas in Turkestan Region // Journal of the Ministry of National Education. New Series. – V.7. – 1907. January.*
 33. Ostroumov N.P. *Sarts: Ethnographic Materials, edition of the author. – Tashkent, 1890. – Issue 1. – 137pp.; Tashkent, 1892. – Issue 2. – 175 pp.*
 34. Savelyev P. *Bukhara in 1835. – SPB.; Bukhara: Encyclopedic Vocabularies. – SPb., 1836, - V.7. – pp. 459-464.; Bukharistan. – pp. 464-465.*
 35. *Travelling about Bukhara Emirate: (Reported by P.I. Demezov and I.V. Vitkevich). – M.: Science, Central Scientific editorial board of Eastern Literature. – 1983. – 143 pp.*
 36. *Travelling by K.F. Butenev: / Russian Archive. – V. XII. – M.: Fund of the Russian Culture; «Trite» Studio by Nikita Mikhalkov / Russian Archive, 2003. – pp. 371-374.*
 37. Semyonov A. *The Study of Historic Data in Regard to Outward Trade and Industry Since the Middle of the XVII-th Century up to 1856. – SPb., 1856. – part 3.*
 38. Khanykov N. *Description of Bukhara Khanate, compiled by N. Khanykov. – SPb., 1843.*